

بررسی تاریخی و آماری القاب امام جواد (ع)

مهتاب شورمیج^۱

چکیده

پژوهش حاضر، با مراجعه و بررسی ۴۳ کتاب تاریخی، حدیثی، فقهی و پانزده کتاب انساب بین قرن سوم تا پانزدهم هجری، تمام القاب ذکر شده برای امام جواد (ع) را که ۱۶۴ لقب هستند، به تفکیک کتب انساب و سایر کتب استخراج کرده و به ترتیب حروف الفبا و با ذکر منابع بیان نموده است. در ادامه، فراوانی هر لقب در منابع گوناگون مشخص گردیده و سیر تاریخی و آماری القاب و مقایسه فراوانی القاب در کتب انساب و سایر کتب بررسی شده است. تأثیر مذهب و اعتقادات دینی تاریخ‌نگاران و نسابان شیعه و سنی و اشتباهات و تصحیف نسخه‌نویسان، از جمله موضوعاتی است که در این نوشتار بدان توجه می‌شود. در بخش پایانی این پژوهش، با جمع‌بندی اطلاعات و آمار، نتیجه‌گیری شده و نویسنده اهتمام ورزیده که نظر بیان شده با واقعیت مطابقت داشته باشد. هدف این مقاله، سیر تطور تاریخی و آماری القاب امام جواد (ع) در طول تاریخ اسلام است. از آنجایی که بازکاوی و شناخت القاب امام جواد (ع) به کاوش و آگاهی اجمالی با تاریخچه زندگانی آن حضرت نیاز دارد، در نوشتار پیش رو، برآنیم تا در مقدمه، اطلاعات مختصری از دوران حیات آن امام همام در اختیار خوانندگان ارجمند قرار دهیم تا پیش از مطالعه مجموعه حاضر، نگاهی گذرا به زندگانی آن حضرت داشته باشند.

واژگان کلیدی: القاب امام جواد (ع)، ابوجعفر الثانی محمد بن علی بن موسی کاظم (ع).

ص: ۸۸

مقدمه

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تنکابن، دانشجوی دکتری تاریخ تشیع اثنا عشری، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، دی ماه

امام جواد (ع) در ماه رمضان سال ۱۹۵ قمری در مدینه متولد شدند، و در آخر ذی‌قعدة سال ۲۲۰ به شهادت رسیدند. در آن زمان ۲۵ سال و دو ماه و هیجده روز و به روایت محمدبن سنان ۲۵ سال و سه ماه و دوازده روز داشتند. زمان شهادت روز سه‌شنبه ششم ذی‌الحجه سال ۲۲۰ بود و پس از پدرش نوزده سال و ۲۵ روز کم‌تر زندگی کردند. آن حضرت در شهر بغداد در گورستان قریش کنار قبر جدّشان موسی بن جعفر (ع) به خاک سپرده شدند. معتصم عباسی آن حضرت را در آغاز سالی که شهید شدند، به بغداد روانه کرد. مادرش امّ ولد بود و سبیکه نوییه نام داشت؛ برخی گفته‌اند نامش خیزران بود و روایت شده که او از خاندان ماریه مادر ابراهیم فرزند پیامبر (ص) بوده است. نام مبارکش محمد و کنیه وی ابوجعفر ثانی بود. چون اسم و لقب و کنیه ایشان با اسم و لقب و کنیه جدّ بزرگوارشان امام محمدباقر (ع) یکی بود، برای امتیاز از یک‌دیگر، امام باقر (ع) را ابوجعفر اول و امام جواد (ع) را ابوجعفر ثانی خواندند. به آن حضرت «ابن‌الرضا» هم می‌گویند. مراتب علم و فضل و کمال حضرت را هیچ‌کس انکار نکرده است. برای نمونه، گروهی از شیعیان از شهرهای دور خدمت امام جواد (ع) اجازه تشرّف گرفتند و طی یک دوره مجالس معین امام به سؤالات آن‌ها پاسخ دادند. بعد از آن حضرت، فرزندش حضرت ابوالحسن علی بن محمد (ع) امام دهم شیعیان هستند.^۲

از نظر پیشینه تحقیق، کتاب‌های زیادی درباره این موضوع نوشته شده؛ مانند کتابی با عنوان محمدبن علی امام جواد (ع) اثر دکتر مرضیه محمدزاده، انتشارات قم، دلیل ما، سال ۱۳۹۰. به‌طور معمول در تمام این کتاب‌ها اشاره‌ای گذرا به القاب امام جواد (ع) شده است. محمدرضا جواهری در تاریخ ۲۶ مرداد ۱۳۹۳ مقاله‌ای با عنوان «کنیه‌ها و القاب امام جواد (ع)» نوشت که روی سایت راسخون و در شبکه اینترنتی آفتاب نیز همین مقاله گذاشته شد. در مجله

ص: ۸۹

فرهنگ کوثر، بهار ۱۳۸۵، شماره ۶۵، صفحه ۳۰ مقاله‌ای با عنوان «کنیه‌ها و القاب امام جواد (ع)»، پدیدآور سیدعباس رفیعی‌پور، به نگارش درآمده است. اگرچه مقالات اشاره شده مفید هستند به صورت پژوهشی به تحلیل و بررسی تاریخی و آماری و جامع درباره القاب امام جواد (ع) نپرداخته‌اند.

اثر حاضر کاوشی ژرف و عمیق تاریخی و آماری درباره القاب امام جواد (ع) است و امید است گامی - هرچند ناکافی - در جهت تبیین بیش‌تر ابعاد شخصیت فردی - اجتماعی این امام بزرگوار برداشته شود.

۲. کلینی، اصول کافی، ج ۲، با ترجمه و شرح سیدجواد مصطفوی، ص ۴۱۲ - ۴۲۲.

در این مقاله، سعی شده تا با استفاده از جداول، نمودار و چینش منطقی آنها، مطالب دسته‌بندی، مقایسه و به دور از تعصب و به طور روشن عرضه گردد.

مفهوم اصلی بحث

در نوشتار حاضر، با اصطلاحی برمی‌خوریم که آگاهی از آنها در پیشبرد پژوهش مؤثر خواهد بود. از این رو به بررسی مفهومی آن واژه می‌پردازیم:

القاب

لقب، جمع آن القاب است، به معنای نبز (النَّبَز) هم می‌باشد. البته نبز به معنای فعلی است که برای لقب بد خوانده می‌شود. ۳ خدا در قرآن می‌فرماید: «وَلَا تَنَابَزُوا بِالْألقابِ، ۴ هم‌دیگر را با القاب زشت نخوانید».

مرحوم دهخدا لقب را نامی می‌داند که بر مدح یا ذمّ دلالت کند: «لقب آن نامی است که پس از نام نخستین کسی را دهند و حاوی مدحی یا ذمی باشد». ۵ اما «نبز به معنای لقب زشت نهادن کسی و آن در مورد القاب مستهجن

ص: ۹۰

و قبیح و شایع است». ۶

منظور نگارنده از لقب در این پژوهش، نام‌های نیکی است که امام نهم بدان ملقب و مزین گشته‌اند و جایگاه امام را در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و مذهبی نشان می‌دهد.

فراوانی و نام منابع مورد استناد در کتب انساب

۳. ابن منظور، لسان‌العرب، ج ۵، ص ۵۱۱، ذیل واژه لقب.

۴. سوره حجرات، آیه ۱۱.

۵. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۴۲، ص ۲۵۰، ذیل واژه لقب.

۶. همان، ج ۴۷، ص ۳۱۴، ذیل واژه نبسه.

منابع ذکر شده در این قسمت، بر اساس کتب انساب است که حاوی آمار و تعداد القاب امام جواد (ع) است و در قالب

جدول ذیل و به ترتیب تاریخی تنظیم و چینش شده است:

جدول ۱: فراوانی و نام منابع مورد استناد در کتب انساب

...

ص: ۹۱

...

ص: ۹۲

...

ص: ۹۳

...

ص: ۹۴

...

فراوانی و نام منابع مورد استناد در سایر کتب

منابع ذکرشده در این قسمت، بر اساس کتب تاریخی، حدیثی، فقهی و سایر کتبی است که حاوی اسم و تعدادی از القاب امام جواد (ع) است و در قالب جدول ذیل و به ترتیب تاریخی تنظیم و چینش شده است:

ص: ۹۵

جدول ۲: فراوانی و نام منابع مورد استناد در سایر کتب

...

ص: ۹۶

...

ص: ۹۷

...

ص: ٩٨

...

ص: ٩٩

...

ص: ١٠٠

...

ص: ١٠١

...

ص: ١٠٢

...

ص: ۱۰۳

تعداد القاب امام محمد بن علی بن موسی کاظم (ع) در کتب انساب

در این مبحث، تمام القاب ذکر شده در کتب انساب به ترتیب حروف الفبا مرتب و فراوانی هر لقب در سایر منابع نیز بررسی شده است. در پایان نیز به تحلیل و بررسی این موارد پرداخته‌ایم:

جدول ۳: تعداد القاب امام محمد بن علی بن موسی کاظم (ع) در منابع انساب

...

ص: ۱۰۴

...

ص: ۱۰۵

...

ص: ۱۰۶

...

ص: ۱۰۷

...

ص: ۱۰۸

...

تعداد القاب امام محمد بن علی بن موسی کاظم (ع) در سایر کتب

در این قسمت، به تمام القاب وارده در کتب تاریخی، حدیثی و غیره، به ترتیب حروف الفبا و فراوانی هر لقب در سایر منابع نیز اشاره شده است. در پایان نیز به تحلیل و بررسی این موارد پرداخته ایم:

ص: ۱۰۹

جدول ۴: تعداد القاب امام محمد بن علی بن موسی کاظم (ع) در سایر کتب

...

ص: ١١٠

...

ص: ١١١

...

ص: ١١٢

...

ص: ١١٣

...

ص: ١١٤

...

ص: ١١٥

...

ص: ١١٦

...

ص: ١١٧

...

ص: ١١٨

...

ص: ١١٩

...

ص: ١٢٠

...

ص: ١٢١

...

ص: ١٢٢

...

ص: ١٢٣

...

...

قدیم‌ترین منابع انساب مورد استناد در القاب امام جواد (ع)

در میان منابع موجود انساب، نخستین و قدیم‌ترین کتابی که لقب امام جواد (ع) را بیان کرده، کتاب سر السلسله العلویه فی انساب السّاده العلویه نوشته شیخ ابی‌نصر سهل بن عبدالله بخاری (از اعلام قرن چهارم هجری) است. پس از آن کتاب‌های دیگری وجود دارد که القاب فرزندان ایشان را آورده‌اند که در ادامه بر اساس تقدم زمانی به آن‌ها پرداخته می‌شود. در این میان، برخی از منابع به بیان تعداد و آوردن القاب همت گذاشتند و بعضی از منابع هم فقط به آوردن لقب آن‌ها بسنده کرده‌اند.

در میان پانزده کتاب انسابی که از القاب امام جواد (ع) نام برده‌اند، در مجموع به تعداد ۲۵ لقب اشاره کرده‌اند. بیش‌ترین القاب را الفتونی العاملی (متوفی ۱۱۳۸ ق) در کتاب تهذیب حدائق الألباب فی الأنساب ثبت کرده است. نویسنده آمار القاب را چهار لقب اعلام کرده و با عنوان لقب یاد نکرده، بلکه در معرفی امام جواد (ع) این القاب را نام برده است. در میان چهارده کتاب انساب بررسی‌شده، تنها یک مرتبه لقب «التّقی» و ده مرتبه لقب «الجواد» و یک نوبت لقب «الزّکی و السّخی و البرّ و الوفی» ثبت کرده، که می‌توان آن‌ها را از نظر مصادرشان در دسته ذیل قرار داد:

کتاب سرّ السلسله العلویه

این نخستین کتابی است که در آن با عنوان «ابوجعفر محمد بن علی التّقی (ع) و اعقاب الأمام محمد بن علی الجواد (ع)» نوشته شده است. نویسنده «ابوجعفر» را که کنیه و «تقی و جواد» را که از القاب امام نهم است، را در کتاب خود ثبت کرده است. گرچه وی کلمه لقب را به کار نبرده، گزارش او نشان دهنده وجود چنین القابی در آن زمان است. کتاب‌هایی که از نظر ذکر القاب «تقی و جواد» مشابه کتاب سر السلسله العلویه و زیرمجموعه آن هستند، در جدول ذیل آمده، ولی هیچ‌یک از این کتاب‌ها تصریح نکرده‌اند که این کتاب منبع

ص: ۱۲۶

آن‌ها بوده است. اما از روی تشابهی که به فهرست این کتاب داشتند، آن‌ها را زیرمجموعه سر السلسله العلویه قرار دادیم. تنها سیدمهدی رجایی موسوی در کتاب المعقبون من آل ابی طالب تصریح کرده که از اصیلی و کتب دیگر استفاده نموده است.

جدول ۵: قدیم‌ترین منابع انساب مورد استناد در القاب امام جواد (ع)

...

ص: ۱۲۷

...

بررسی قدیمی‌ترین کتب مورد استناد در القاب امام جواد (ع)

در میان ۴۳ کتاب تاریخی، حدیثی و فقهی که از القاب امام نهم نام برده‌اند، آمار القاب متغیر است. بیش‌ترین القاب یعنی سیزده لقب را ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق) در کتاب مناقب آل ابی طالب ثبت کرده است.

در میان ۴۳ کتاب بررسی شده، تنها سی کتاب به ذکر لقب «الجواد»، ۲۳ کتاب به ذکر لقب «التقی»، ۲۲ کتاب به ذکر لقب «المرتضی»، هفده کتاب

ص: ۱۲۸

به ذکر لقب «القانع»، دوازده کتاب به ذکر لقب «المنتجب» و شش کتاب به ذکر لقب «المختار» و در سایر کتب به بقیه القاب با درصد بسیار کم تری پرداخته‌اند. بدین ترتیب می‌توان آن کتاب‌ها را از نظر مصادرشان در دسته‌های ذیل قرار داد:

۱. کتاب مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها

این نخستین کتابی است که در میان کتاب‌های مورد استناد فقط لقب «الجواد» را برای امام نهم ثبت کرده است. نویسنده آن علی بن جعفر عریضی (م ۲۲۰ ق)، زبان کتاب عربی و موضوع آن فقهی است. کتاب‌هایی که از نظر ذکر نام و لقب «الجواد» مشابه کتاب مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها هستند، در جدول ذیل آمده است، ولی هیچ یک از کتاب‌ها تصریح نکرده‌اند که منبع آن‌ها این کتاب بوده، لذا بر اساس تشابهی که به لقب وارده این کتاب داشتند، آن‌ها را زیرمجموعه کتاب مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها قرار دادیم:

جدول ۱- ۶: قدیم‌ترین کتب مورد استناد در القاب امام جواد (ع)

...

ص: ۱۲۹

...

ص: ۱۳۰

...

ص: ۱۳۱

...

ص: ۱۳۲

...

نتیجه می‌گیریم که نام «جواد» از همان آغاز در متن بیش‌تر کتاب‌ها موجود بوده است.

ص: ۱۳۳

۲. المقالات و الفرق

کتاب المقالات و الفرق اثر سعد بن عبدالله اشعری قمی (م ۳۰۱ ق) و ترجمه متن عربی از یوسف فضایی و تصحیح متن عربی و تعلیقات آن از محمدجواد مشکور و به فارسی به نام تاریخ عقاید و مذاهب شیعه است که درباره فرق و عقاید مختلف در اسلام نوشته شده است. لقب «تقی» در این کتاب دیده می‌شود. کتاب‌هایی که از نظر ذکر نام و لقب «التقی» مشابه کتاب المقالات و الفرق هستند، در جدول ذیل آمده، ولی هیچ‌یک از کتاب‌ها تصریح نکرده‌اند که این کتاب منبع آن‌ها بوده است، بلکه بر اساس تشابهی که به لقب وارده در این کتاب داشتند، آن‌ها را زیرمجموعه کتاب المقالات و الفرق قرار دادیم:

جدول ۲-۶: قدیم‌ترین کتب مورد استناد در القاب امام جواد (ع)

...

ص: ۱۳۴

...

ص: ۱۳۵

...

ص: ۱۳۶

...

ص: ۱۳۷

...

ص: ۱۳۸

...

۳. تاریخ اهل بیت نقلًا عن الأئمة (عليهم السلام)

کتاب تاریخ اهل بیت اثر محمد بن احمد ابن أبی الثلج بغدادی، (م ۳۲۵ ق) درباره زندگی ائمه اطهار (عليهم السلام) است. القاب «المرتضى، القانع، الوصى و الجواد» در این کتاب آمده است. کتاب‌هایی که از نظر ذکر نام و لقب «المرتضى، القانع، الوصى و الجواد» مشابه کتاب تاریخ اهل البیت هستند، در جدول ذیل آمده، ولی هیچ‌یک از این کتاب‌ها تصریح نکرده‌اند که این کتاب منبع آن‌ها بوده، بلکه بر اساس تشابهی که به لقب وارده در این کتاب داشتند، آن‌ها را زیرمجموعه کتاب تاریخ اهل بیت قرار دادیم:

ص: ۱۳۹

جدول ۳-۶: قدیم‌ترین کتب مورد استناد در القاب امام جواد (ع)

...

ص: ۱۴۰

...

ص: ۱۴۱

...

ص: ۱۴۲

...

ص: ۱۴۳

...

تحلیل و بررسی القاب امام نهم

از این جداول، نتیجه می‌گیریم که لقب «المرتضی» در کتاب الهدایه الکبری (نویسنده متوفی ۳۳۸ ق) ثبت شده و بعد از آن در کتاب الارشاد شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) برای بار دوم ثبت گردیده و برای نوبت سوم، در کتاب دلائل الامامه در قرن پنجم آمده است. در همین کتاب با بیش از یک قرن توقف برای نوبت دوم لقب «القانع» ثبت شده است. در کتاب مجمل‌التواریخ و القصص و إعلام

ص: ۱۴۴

الوری (۵۴۸ ق) لقب «المرتضی» ثبت شده است. در کتاب مناقب آل ابی‌طالب ابن شهر آشوب لقب «المرتضی» آمده و لقب «القانع» برای دومین مرتبه و لقب «الوصی» برای اولین مرتبه در آن ثبت گردیده است. ابن‌خضاب، ابن‌جوزی و اربلی هر سه، دو لقب امام نهم «المرتضی و القانع» را ثبت کرده‌اند. نتیجه می‌گیریم که یکی از مصادر مهم کتاب‌ها در

ثبت القاب «المرتضى، القانع و الوصى»، كتاب التاريخ اهل البيت نقلًا عن الائمة (عليهم السلام) است. در این جا به چند نکته مهم می توان اشاره کرد:

فهرست القاب در ابن خشّاب مثل سبط بن جوزی است با این تفاوت که ابن جوزی «جواد» را هم آورده است.

فهرست القاب در أربلی مثل ابن خشّاب و ابن جوزی است، با این تفاوت که ابن جوزی «جواد» را آورده است.

القابی مثل الصابر، الفاضل، قرّة العين المؤمنین و الغیظ الملحدین، برای اولین بار در کتاب عیون اخبار الرضا آمده است.

القابی مثل المرضی، العالم الربانی، الظاهر المعانی و القلیل التوانی، اولین بار در کتاب مناقب ابن شهر آشوب آمده است.

لقب «رضا» برای اولین بار در کتاب مجمل التواریخ و القصص آمده است.

القاب «الهادی و السّجاد» در انیس المؤمنین و لقب «الوصی» در کتاب مجموعه نفیسه فی تاریخ الائمة و لقب «التّجیب»

در اعیان الشیعه (معاصر) و لقب «قلیل التوانی» در مناقب برای اولین بار ثبت شده اند.

القاب «ابواب الرّحمه و باب المراد»، برای اولین بار در کتاب قرشی (معاصر) آمده است.

ارتباط درون گروهی نمودارها

منابع مورد بررسی در این بخش به دو دسته تقسیم شدند:

۱. کتب انساب: نمودار القاب مشترک و سرشاخه اصلی آن در صفحه ذیل

ص: ۱۴۵

ترسیم شده است.

۲. کتب تاریخی، فقهی، حدیثی و تفسیری (سایر کتب): در این نمودار به هفت شاخه اصلی تقسیم شده که نشان دهنده

استفاده و اقتباس منابع بعدی از هفت سرشاخه اصلی است.

نمودار ۱: القاب مشترک در کتب انساب

...

ص: ۱۴۶

نمودار ۲: سرشاخه اصلی کتب انساب

...

ص: ۱۴۷

نمودار ۳: مصادر اصلی کتب تاریخی، فقهی، حدیثی (سایر کتب)

...

ص: ۱۴۸

...

جدول ۷: القاب امام محمد بن علی بن موسی کاظم (ع) و فراوانی هر لقب براساس کتب انساب

در این مبحث، همه القاب امام نهم به ترتیب حروف الفبا مرتب شده و فراوانی هر لقب بر اساس کتب انساب تنظیم و
چینش شده است:

...

ص: ۱۴۹

...

ص: ۱۵۰

...

جدول ۸: القاب امام محمد بن علی بن موسی کاظم (ع) و فراوانی هر لقب بر اساس سایر کتب

در این قسمت، همه القاب امام نهم به ترتیب حروف الفبا مرتب شده و فراوانی هر لقب در تمامی منابع مذکور آمده است:

...

ص: ۱۵۱

...

جدول ۹: مقایسه فراوانی القاب امام محمد بن علی بن موسی کاظم (ع) بر اساس منابع انساب و سایر کتب

در این قسمت، میزان فراوانی القاب امام نهم در منابع انساب را با میزان فراوانی القاب امام نهم در سایر کتب مقایسه می‌کنیم که متوجه میزان اختلاف وارده در دو دسته خواهیم شد.

...

ص: ۱۵۲

...

ص: ۱۵۳

...

ص: ۱۵۴

نتیجه

تعداد القاب امام نهم در پانزده منابع انساب مورد استناد در این پژوهش ۲۵ لقب و تعداد القاب آن حضرت در ۴۳ کتب مختلف اعم از فقهی، حدیثی و تاریخی مورد استناد در این تحقیق ۱۳۹ لقب است. در این مقاله، اهداف و نتایج پژوهش بعد از تعیین فراوانی و مقایسه آن‌ها این‌گونه استنتاج گردید:

مشهورترین القاب ابوجعفر محمد بن علی بن موسی الکاظم (ع) «جواد و تقی» است؛ به طوری‌که این القاب در کتب انساب از قرن چهارم هجری تا کتب تاریخی، فقهی و غیره از قرن سوم هجری تا به امروز ثبت شده است.

بررسی منابع مختلف تا قرن پانزدهم قمری، نشان داد که سرمنشأ و مصدر منابع، برای القاب «تقی و جواد» از همان قرن سوم قمری در کتب انساب چون سرالسلسله بخاری و تهذیب العبدلی و المجدی عمری و کتاب فقهی علی بن جعفر عریضی و تفسیر المنسوب الی الامام الحسن العسکری و تفسیر قمی بوده است.

بررسی منابع مختلف تا قرن پانزدهم قمری، نشان می‌دهد که سرمنشأ و مصدر منابع برای القاب «القانع، الوسی و المرتضی» از کتاب تاریخ اهل‌البیت نقلاً عن الائمه (علیهم السلام) (۳۲۵ ق) و سرمنشأ القاب «متوکل و المختار» کتاب هدایه الکبری (۳۲۴ ق) است. با این وجه مشترک که در هر دو کتاب لقب «الجواد» آمده، ولی در کتاب تاریخ اهل‌البیت لقب «التقی» نیامده اما در کتاب هدایه الکبری «التقی» آمده است.

با بررسی منابع مختلف، اثبات می‌شود که منشأ القاب «البرّ، الرضی» از کتاب کامل الزیارات ابن قولویه (۳۶۸ ق) است. مصدر القاب «الصابر، الصّادق، الغیظ‌الملحدین، الفاضل و قره‌الین المؤمنین» از کتاب عیون اخبار الرضا شیخ صدوق است. مصدر لقب «الزّکی» کتاب دلائل الامامه (قرن ۵ ق)، مصدر لقب «المنتجب» از الارشاد شیخ مفید (۱۴۱۳ ق) و مصدر لقب «الرضا» از مجمل التواریخ و القصص (۵۲۰ ق) است.

با مقایسه دو دسته کتب انساب و کتب تاریخی و سایر کتب، به این نتیجه

ص: ۱۵۵

می‌رسیم که تا قرن دهم قمری (دوره صفویه) و زمان تألیف کتاب سراج‌الانساب اثر گیلانی، در میان عالمان به علم انساب، امام نهم شیعیان فقط به القاب «الجواد و التقی» مشهور بوده‌اند و غیر از این دو لقب، القاب دیگری برای آن حضرت در کتب انساب ثبت نشده است، به جز بیهقی (م ۶۵۶ ق) که لقب «الزّکی» و الفتونی العاملی (۱۱۳۸ ق) لقب «البرّ، الوفی و السّخی» را در کتاب خود ثبت کرده‌اند.

. سیر تاریخی و آماری القاب امام نهم در کتب انسب، نشان می‌دهد که یک سیر صعودی نداشته است. بلکه بیش‌ترین آمار تغییرات صعودی القاب امام نهم در کتب انسب در عصر صفویه یعنی در قرن یازده و دوازدهم هجری به بعد بوده است.

سیر تاریخی و آماری القاب امام نهم در مورد سایر کتب مورد استناد در این پژوهش فرق دارد. این تغییرات در کتاب‌های تفسیری قدری کم‌تر مشاهده می‌شود. ولی در کتاب‌های تاریخ ائمه و حدیثی، تغییرات در القاب امام نهم بیش‌تر رو به صعودی و گاهی نزولی است؛ مثلاً تاریخ اهل البیت (۳۲۵ ق) به چهار لقب، الهدایه الکبری (۳۳۴ ق) به پنج لقب، کامل الزیارات (۳۶۸ ق) که حدیثی و روایتی است، به چهار لقب، عیون الاخبار به پنج لقب، دلائل الامامه به هفت لقب، إعلام الوری به چهار لقب، مناقب ابن شهر آشوب (۵۵۸ ق) به سیزده لقب، تاریخ محمدی (قرن ۸)، به هفت لقب، مجموعه نفیسه (۱۰۳۰) به شش لقب، جلاء العیون (۱۱۱۱ ق) به هفت لقب، منتهی الآمال (۱۳۵۹ ق) به هفت لقب و اعیان الشیعه به چهار لقب اشاره کرده‌اند.

این سیر صعودی و نزولی در کتب تاریخ ائمه (علیهم السلام) و حدیثی دو دلیل دارد:

۱. یک دسته از نویسندگان به منابع گذشته توجه نداشته و القاب را بر اساس سلايق فکری و اعتقادی خویش افزوده‌اند.
۲. دسته دوم به دلیل داشتن تعصبات اعتقادی، بدون پالایش و بررسی القاب، به ذکر اکثر القاب یادشده در کتاب‌های گوناگون و گذشته پرداخته‌اند.

ص: ۱۵۶

در پایان این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که ائمه اطهار (علیهم السلام) از همه کمالات معنوی برخوردارند و معصوم‌اند و از همه صفات رذایل پاک و مبرا هستند و نیازی به این همه القاب برای آن بزرگواران نیست، بلکه این القاب در طول تاریخ افزوده شده‌اند. مشهورترین و قدیم‌ترین القاب همان «جواد و تقی» است که از قرن سوم به ثبت رسیده است.

ص: ۱۵۷

منابع

قرآن.

ابن ابی الثلج بغدادی، محمد بن احمد، (۱۴۱۰ ق)، تاریخ اهل البيت نقلًا عن الائمة (عليهم السلام)، مصحح: محمدرضا جلالی نائینی، قم: انتشارات آل البيت (عليهم السلام).

ابن الطقطقی، محمد، (۱۴۱۸ ق / ۱۳۷۶ ش)، الاصلی فی انساب الطالبیین، تحقیق: سیدمهدی رجایی، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی (ره).

ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی (سبط بن جوزی)، (۱۳۷۹)، تذکر خواص بذكر خصائص الائمة، شرح و فضایل خاندان نبوت، ترجمه: محمدرضا عطایی، مشهد: شرکت به نشر آستان قدس.

ابن خشاب بغدادی، عبدالله بن احمد، (۱۴۳۲ ق / ۲۰۱۱ م / ۱۳۸۹ ش)، تاریخ الائمة و وفیاتهم، المحقق: د. ثامر کاظم الخفاجی، قم: الناشر مکتبه سماحه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، الخزانه العالمیه للمخطوطات الاسلامیه.

ابن شهر آشوب، ابی جعفر محمد بن علی، (۱۴۲۱ ق / ۱۳۷۹ ش)، مناقب آل ابی طالب، الجزء الرابع، قم: ذوالقربی.

ابن طولون، شمس الدین محمد، (بی تا)، الائمة الاثناعشر، قم: انتشارات رضی.

ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی الحسینی، (۱۳۶۳)، فصول الفخریه، به اهتمام سید جلال الدین محدث ارموی، تهران: علمی و فرهنگی.

ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی الحسینی، (۱۴۲۵ / ۲۰۰۴ م / ۱۳۸۳ ش)، عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب، تحقیق سیدمهدی رجایی، قم: مکتبه سماحته آیت الله العظمی المرعشی النجفی، الخزانه العالمیه للمخطوطات الاسلامیه.

ص: ۱۵۸

ابن فندق ابوالحسن علی بن زید بیهقی، (بی تا)، تاریخ بیهقی، با تصحیح و تعلیمات مرحوم احمد بهمینار و مقدمه علامه میرزا محمد بن عبدالوهاب قزوینی: بی جا، چاپ افست مروی.

ابن فندق، (۱۴۱۰ ق - ۱۳۶۱ ش)، لباب الانساب و الالقاب و الاعقاب، الجزء الاول، تحقیق سیدمهدی رجایی، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، الخزانه العالمیه للمخطوطات الاسلامیه.

ابن قولویه، ابی القاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی، (۱۳۸۴)، کامل الزیارات، ترجمه: سید محمد جواد ذهنی تهرانی، تهران: پیام حق.

ابن منظور، (١٩٩٧)، لسان العرب، جلد پنجم، لبنان: دارصادر.

اربلى، على بن عيسى، (١٣٨٢)، كشف الغمّه فى معرفه الائمه، ج ٣، با مقدمه ميرزا ابوالحسن شعرانى و تصحيح ابراهيم ميانجى، تهران: اسلاميه.

اشعري قمى، سعد بن عبدالله، (١٣٨٢)، المقالات و الفرق، ترجمه: تاريخ عقايد و مذاهب شيعه، تصحيح متن عربى و تعليقات محمدجواد مشكور، ترجمه از متن عربى يوسف فضاى، تهران: آشيانه كتاب.

الاعرجى النجفى الحسينى، السيد جعفر، (١٤١٩ ق / ١٣٧٧ ش)، مناهل الضرب فى انساب العرب، تحقيق سيدمهدى رجاى، قم: مكتبه آيه العظمى المرعشى النجفى.

امام فخر رازى، (١٤١٩ ق / ١٣٧٧ ش)، الشجره المباركه فى انساب الطالبه، تحقيق: سيدمهدى رجاى، اشرف سيدمحمود مرعشى، قم: مكتبه آيه العظمى مرعشى نجفى.

امين، سيدمحسن، اعيان الشيعه، (١٤١٨ هـ - ١٩٩٨ م)، جلد دوم، تحقيق، سيدحسن امين، بيروت: دارالتعارف للمطبوعات.

البخارى، للعلامه النسابه الشيخ ابى نصر سهل بن عبدالله، (١٤٢٢ ق / ٢٠١١ م / ١٣٨٩ ش)، سرالسلسله العلويه فى انساب الساده العلويه محقق: سيد مهدى رجاى، قم: مكتبه سماحه آيه الله العظمى مرعشى نجفى، الخزانة العالميه للمخطوطات الاسلاميه.

الجزى الكلبي الغرناطى، أبى عبدالله محمد بن محمد بن احمد بن محمد بن عبدالله، (١٤٣١ ق / ٢٠١٠ م / ١٣٨٨ ش)، الأنوار فى نسب آل النبى المختار،

ص: ١٥٩

محقق سيدمهدى رجاى، قم: مكتبه آيه الله العظمى مرعشى نجفى، الخزانة العاليه المحفوظات الاسلاميه، مركز الدراسات الاسلاميه الانساب.

حسن بن على (ع)، (١٤٠٩ ق)، تفسير المنسوب الى الامام الحسن العسكرى (ع)، قم: مدرسه الامام المهدي (عج).

حسينى عاملى، سيدتاج الدين، (١٤١٢)، التتمه تواريخ الائمه (عليهم السلام)، قم: انتشارات بعثت.

حموى، محمد بن اسحاق، (١٣٦٣ ش)، انيس المؤمنين، تهران: انتشارات بنياد بعثت.

خصیبی، حسین بن حمدان، (۱۴۱۹ ق)، الهدایه الکبری، بیروت: انتشارات بلاغ.

خنجی اصفهانی، فضل الله بن روزبهان، (بی تا)، وسیله الخادم الی المخدم در شرح صلوات چهارده معصوم (علیهم السلام)، قم: انتشارات انصاریان.

دهخدا، علی اکبر، (۱۳۳۲ ش)، لغت نامه، جلد ۴۲، زیر نظر دکتر محمد معین، تهران: دانشگاه تهران.

رجایی موسوی، سید مهدی، (۱۳۸۵ ش)، المعقبون آل ابی طالب، أعقاب الإمام الحسین (ع)، الجزء الثاني، قم: مؤسسه عاشوراء.

سمرقندی مدنی، سید حسین بن عبدالله الحسینی، (۱۴۳۲ ق)، تحفه الطالب بمعرفه من ینسب الی عبدالله و ابی طالب، تحقیق: سید مهدی رجایی، قم: مکتبه آیة الله العظمی مرعشی نجفی، الخزانة، العالمیه للمخطوطات الاسلامیه.

شبلنجی، مؤمن بن حسن، نورالابصار فی مناقب آل بیت النبّی المختار (ص)، قم: انتشارات رضی.

شریف، قریشی، باقر، (۱۴۱۸)، حیاة الامام محمد الجواد (ع)، قم: انتشارات امید.

شعرانی، ابوالحسن، (۱۳۷۹)، کشف المراد شرح تجرید الاعتقاد، متن از خواجه نصیرالدین محمد طوسی، شرح از جمال الدین علامه حلی، ترجمه و شرح

ص: ۱۶۰

فارسی به قلم ابوالحسن شعرانی، تهران: اسلامیه.

شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، (۱۳۶۱ ش / ۱۴۰۲ ق / ۱۹۸۲ م)، الملل و النحل، ج ۱، (توضیح الملل) تحریر نو و ترجمه مصطفی خالقداد هاشمی، با مقدمه و حواشی و تصحیح و تعلیقات سید محمدرضا جلالی نائینی، تهران: اقبال. شیعی سبزواری، حسن بن حسین، (بی تا)، راحه الأرواح در شرح زندگانی، فضایل و معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام)، تهران: اهل قلم.

صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه، (بی تا)، خصال، مترجم: مدرس گیلانی، تهران: جاویدان.

طبرسی، ابی منصور احمد بن علی بن ابی‌طلب، (۱۴۲۵ ق)، الاحتجاج، ج ۲، تحقیق: ابراهیم بهادری و محمدهادی، به اشراف: علامه استاد جعفر سبحانی، قم: دارالاسوه للطباعة والنشر.

طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۷ هـ-)، اعلام الوری بأعلام الهدی، قم: آل‌البيت.

طبری، عمادالدین حسن بن علی، (۱۳۷۹)، مناقب الطاهرين، ج ۲، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

طبری، محمد بن حریر بن رستم، (۱۴۱۳ ق)، دلائل الامامه، قم: انتشارات بعثت.

طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن، (۱۳۸۱ هـ / ۱۹۶۱ م)، رجال، حققه و علق عليه و قدم له العلاقه الكبير السيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف: منشورات المكتبه و المطبعه الحيدريه.

العبيد لى النسابه، أبى الحسن محمد بن أبى جعفر شيخ الشرف، (۱۴۱۳ ق)، تهذيب الانساب و نهايه الأعقاب، تحقيق: شيخ محمد كاظم محمودى، قم: مكتبه آيه الله العظمى مرعشى نجفى.

عدهاى از علما، (۱۴۲۲ ق / ۲۰۰۲ م)، مجموعه نفيسه فى تاريخ الائمة (عليهم السلام)، بيروت: دارالقارى.

ص: ۱۶۱

عريضى، على بن جعفر، (۱۴۰۹ ق)، مسائل على بن جعفر و مستدركاتھا، قم: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام).

عمرى، نجم‌الدین ابی الحسن علی بن محمد بن علی بن محمد العلوی، (۱۴۲۲ ق / ۱۳۸۰ ش)، المجدى فى انساب الطالبين، تحقيق احمد مهدوى دامغانى، اشراف محمود مرعشى، قم: مكتبه آيه الله العظمى مرعشى نجفى.

الفتونى العالمى، للعلامه الجليل الشيخ ابى احسن الشريف بن محمد طاهر، (۱۴۳۱ ق / ۲۰۱۰ م / ۱۳۸۸ ش)، تهذيب حدائق الالباب فى الانساب، ترتيب و تحقيق: سيدمهدى رجاى الناشر: قم: مكتبه آيه الله العظمى مرعشى نجفى - الخزانة العالميه للمخطولات الاسلاميه.

قمى، ابوجعفر محمد بن علی بن الحسين (الشيخ الصدوق بن بابويه)، (۱۳۸۰)، عيون اخبارالرضا، جلد دوم، مترجم: على اكبر غفارى حميدرضا مستفيد، تهران: دارالكتب الاسلاميه.

قمى، حسن بن محمد بن حسن بن سائب، (۱۳۸۵)، تاريخ قم، ترجمه: تاج‌الدین خطيب بن بهاء‌الدین علی بن حسن عبدالملکى قمى، تحقيق محمد رضا انصارى قمى، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آيت الله العظمى مرعشى نجفى.

قمی، شیخ عباس، (۱۳۷۹ ش)، منتهی الامال فی تواریخ النبی و الآل، ج ۳، قم: انتشارات دلیل.

قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴ ق)، تفسیر قمی، ج ۱، محقق / مصحح: طیب موسوی جزایری قم: دارالکتاب.

قمی، میرزا محمد بن محمد رضا، (۱۴۱۹ ق)، کشف الغمّه فی التاریخ الائمه (علیهم السلام)، تحقیق: قسم الکلام و الفلسفه، مشهد: آستان مقدس.

کاشفی سبزواری، ملاحسینی، (۱۳۸۲ ش)، روضه الشهداء، قم: انتشارات نوید اسلام.

کاشی، شیخ حسن، (۱۳۷۷ ش)، تاریخ محمدی، قم: کتابخانه تخصصی

ص: ۱۶۲

تاریخ اسلام و ایران.

کلینی رازی، ابی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، (بی تا)، اصول کافی، ج ۲، با ترجمه و شرح به قلم حاج سیدجواد مصطفوی، تهران: انتشارات مسجد.

گیلانی، سید احمد بن محمد بن عبدالرحمان کیا، (۱۴۰۹ ق)، سراج الانساب، زیر نظر سید محمود مرعشی تحقیق سید مهدی رجایی. قم: کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی نجفی.

مالکی، ابن صباغ، (۱۴۲۲)، الفصول المهمّه فی معرفه الائمه (علیهم السلام)، ج ۲، قم: دارالحديث.

مجلسی، علامه محمدباقر، (۱۳۶۳ ش)، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، ج ۵، تهران: اسلامیه.

مجلسی، محمدباقر، (۱۳۹۰)، جلاء العیون تاریخ زندگی چهارده معصوم (علیهم السلام)، قم: نشر اجود.

المروزی الازورقانی، النّسابه السید عزیزالدّین ابی طالب اسماعیل بن الحسین بن محمد بن الحسین بن احمد، (۱۴۰۹ ق)، الفخری فی انساب الطالبیین، تحقیق: سید مهدی رجایی، قم: مکتبه آیه الله العظمی مرعشی نجفی.

مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر بن احمد بن نصر، (۱۳۸۱)، تاریخ گزیده، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوانی، تهران: امیرکبیر.

مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۸۴ ش / ۱۴۲۶ ق)، اثبات الوصیه، قم: انصاریان.

مفید، (۱۴۱۳)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج ۲، قم: کنگره شیخ مفید.

مؤلف ناشناس، (۱۳۱۸ ش)، مجمل التواریخ و القصص، به تصحیح ملک الشعرا بهار، به همت محمد رمضانی، تهران: کلاله خاور.

میرخواند، محمد بن خاوند شاه بلخی، (۱۳۷۵)، روضه الصّفا، قسم ۳، تهذیب و تلخیص دکتر عباس زریاب، تهران: علمی. ۷.

ص: ۱۶۳